

Ανάλυση Πολιτικού Λόγου

Ενότητα 2η: Η έννοια της «ιδεολογίας» και το πέρασμα στον «πολιτικό λόγο»

Γιάννης Σταυρακάκης, Καθηγητής
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

1. Η έννοια της ιδεολογίας στην ιστορία των ιδεών.
 - i. Η εμφάνιση του όρου ιδεολογία.
 - ii. Μια «αρχαία» διαμάχη: αλήθεια και ψεύδος.
 - iii. Η έννοια της ιδεολογίας στον Μαρξ [Karl Marx].
 - iv. Ιδεολογία και Ουτοπία στον Μανχάιμ [Karl Mannheim].
2. Το τέλος της ιδεολογίας;
 - i. Η ανεπάρκεια του όρου.
 - ii. Το πέρασμα από την ιδεολογία στον πολιτικό λόγο.

Σκοποί ενότητας

- Η κατανόηση της σημασίας της ιδεολογίας.
- Η ανάδειξη των ορίων της έννοιας της ιδεολογίας μέσα από μια ιστορική εξέταση.
- Η ανάδειξη της σχέσης της ιδεολογίας με τη διάκριση αλήθειας/ψεύδους.
- Η συσχέτιση της κρίσης της ιδεολογίας με την εμφάνιση της ανάλυσης λόγου.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η έννοια της ιδεολογίας μέσα στην ιστορία των ιδεών

Η εμφάνιση του όρου

- Η λέξη ιδεολογία [(ιδέα + λόγος) , idéologie] εμφανίζεται την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης (1789).
- Ο Γάλλος φιλόσοφος Ντε Τρεσί [Antoine Destutt De Tracy] εισάγει την «επιστήμη της ιδεολογίας» στο Εθνικό Ινστιτούτο της Γαλλίας.
- Στόχος του είναι να θεμελιώσει μια καινούργια επιστήμη των ιδεών, την «ιδεολογία», η οποία , με μέθοδο αντίστοιχη των φυσικών επιστημών, θα ανακαλύψει την αλήθεια στο πεδίο των ιδεών.

Διανοητικό πλαίσιο της εποχής

- Με τη Γαλλική Επανάσταση είναι έντονη η προσδοκία απομάκρυνσης από δεισιδαιμονίες και ανορθολογικές ιδέες που συσκοτίζουν τα μυαλά των ανθρώπων. Στόχος είναι η απελευθέρωση της ανθρώπινης σκέψης και δράσης.
- Ο ορθολογισμός αποτελεί βασικό επιχείρημα του διαφωτισμού απέναντι στο ανορθολογικό «παλαιό καθεστώς» που βασιζόταν σε προλήψεις, σκοτεινές ιδέες, κτλ.
- Η προσδοκία της διανοητικής και πολιτικής χειραφέτησης τίθεται με όρους διαχωρισμού του αληθούς από το ψευδές, με στόχο την αναθεμελίωση της κοινωνίας σε «αληθινά» και «ορθολογικά» θεμέλια.
- Η προσδοκία αυτή συνοδεύεται από την πεποίθηση ότι υπάρχει η δυνατότητα επιστημονικής ανακάλυψης της πραγματικής, αντικειμενικής αλήθειας.

Παρέκβαση: μια αρχαία διαμάχη

- Η προβληματική του οριστικού διαχωρισμού του αληθούς από το ψευδές, υπήρχε και παλαιότερα, όπως και σήμερα. Υπάρχει έντονη συζήτηση στην αρχαία Ελλάδα μεταξύ όσων αξιώνουν την αποκάλυψη και επιδίωξη του αγαθού και του αληθούς (πχ Πλάτων) και των σοφιστών που αρνούνται την ύπαρξη μιας απόλυτης αλήθειας, καθώς «ο άνθρωπος είναι το μέτρο των πραγμάτων».
- Η αναγνώριση ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφορετικών και αντικρουόμενων γνωμών/απόψεων (της «δόξας») είναι ανυπέρβλητος θέτει το θέμα του τρόπου λήψης αποφάσεων, πέρα από κυριαρχικές αξιώσεις κατοχής της αλήθειας ελέω ... Θεού, ηλικίας, γνώσης, πλούτου, γενιάς. Στις αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία γίνεται δεκτός αυτός ο καταστατικός ανταγωνισμός. Για παράδειγμα, ο ιδρυτικός μύθος της Αθήνας (της πάλης ανάμεσα σε Αθηνά και Ποσειδώνα) εμπεριέχει τον ανταγωνισμό σαν το σημείο μηδέν – το σημείο γέννησης της κοινότητας.

Ένα δισεπίλυτο πρόβλημα;

- Το πρόβλημα αυτό έχει και μια άλλη πλευρά: πώς ταυτόχρονα αποφεύγει κανείς την αριστοκρατική οδό (τις αξιώσεις ανωτερότητας) αλλά και τον εμφύλιο πόλεμο στον οποίο μπορεί να οδηγήσει η όξυνση μιας αχαλίνωτης πολιτικής αντιπαράθεσης;
- Η συζήτηση αυτή συνδέεται έμμεσα με την έννοια της ιδεολογίας και την προσπάθεια εξάλειψης του ανταγωνισμού μέσω του εντοπισμού μιας μοναδικής αλήθειας που θα θεμελιώσει εκ νέου την κοινωνία σε στέρεες βάσεις.

Μια αυτοκρατορική παρέμβαση

Το εγχείρημα του Ντε Τρεσί βρίσκει άδοξο τέλος εξαιτίας της παρέμβασης του Ναπολέοντα Βοναπάρτη:

- Ενώ ο Ναπολέων αρχικά είχε θετική στάση για τον «κύκλο των ιδεολόγων», κάποια στιγμή, για πολιτικούς λόγους, στρέφεται εναντίον τους.
- Στην αντιπαράθεση μαζί τους θέτει και το ερώτημα: πώς αποδεικνύεται ότι η ορθολογική λύση, που ισχυρίζεστε ότι γνωρίζετε, δεν είναι κι αυτή μια σκοτεινή μεταφυσική σαν όλες τις άλλες;
- Το ερώτημα βραχυκυκλώνει την απόπειρα επιστημονικής θεμελίωσης της ιδεολογίας. Ποτέ δεν επανεμφανίζεται με τέτοιο τρόπο (ως επιστήμη) στην ιστορία των ιδεών, ενώ για να ξαναεμφανιστεί ο όρος περνά ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η ιδεολογία στον Μαρξ (1)

- Ο όρος ιδεολογία επανεμφανίζεται στο έργο του Μαρξ και του Ένγκελς [Friedrich Engels].
- Η ιδεολογία αποτελεί βασική έννοια στο έργο τους (με αμφίσημο ή/και πολύσημο τρόπο). Υιοθετούν τόσο την ορθολογιστική οπτική του Ντε Τρεσί για την αναζήτηση του αληθούς, όσο και την αμφισβήτησή της από το Ναπολέοντα, σε μια διαλεκτική αλληλουχία και σύνθεση.
- Έτσι η «ιδεολογία» επανεμφανίζεται πλέον αρνητικά φορτισμένη: είναι η «ψευδής συνείδηση» που ανήκει στο πεδίο του εποικοδομήματος.

Η ιδεολογία στον Μαρξ (2)

«...Σε κάθε ιστορική περίοδο, οι κυρίαρχες ιδέες είναι οι ιδέες της άρχουσας τάξης» (Marx & Engels, 1997: 94).

Τουλάχιστον δύο εννοιολογήσεις της «ιδεολογίας» εντοπίζονται στους Μαρξ & Ένγκελς:

1. Η ιδεολογία είναι η ψευδής συνείδηση, το αντεστραμμένο είδωλο της πραγματικότητας. Υπό το πρίσμα της ιδεολογίας οι άνθρωποι και οι καταστάσεις εμφανίζονται αντεστραμμένες (χρησιμοποιείται η διάσημη μεταφορά της camera obscura). Διατηρείται το δίπολο αλήθειας – ψεύδους. Ο Μαρξ φαίνεται να συμμερίζεται την διαφωτιστική προσδοκία του Ντε Τρεσί, με διαφορετικό όμως τρόπο: στοχεύει στην αποκάλυψη της αλήθειας των πραγματικών ταξικών συμφερόντων, που συσκοτίζονται λόγω της κυρίαρχης ιδεολογίας. Με αυτή την έννοια, παραμένει στα πλαίσια του διαφωτισμού.
2. Διαχωρισμός οικονομικής βάσης και εποικοδόμηματος: Ο Μαρξ περιγράφει την κοινωνία με ένα σχήμα όπου καθοριστικός είναι ο ρόλος της βάσης, της παραγωγής, της οικονομίας. Η ιδεολογία καθίσταται δευτερεύον στοιχείο: η κοινωνία καθορίζεται από τις κινήσεις που γίνονται στη βάση (παραγωγικές σχέσεις, δυνάμεις) οι οποίες αντικατοπτρίζονται στο εποικοδόμημα (δίκαιο, πολιτική, ιδεολογία, κτλ.).

Η ιδεολογία πάλι σε κρίση (1)

- Φυσικά, ο Μαρξ σε πολλά έργα του (όπως στην τριλογία του για τους πολιτικούς αγώνες στη Γαλλία) ασχολείται συστηματικά με ζητήματα του «εποικοδομήματος» και της σχετικής αυτονομίας του. Επίσης, ανάλογα με το πού έδινε κάθε «μαρξισμός» το βάρος, αναδείχθηκαν και διαφορετικές emphases στο μαρξικό έργο. Η γενική όμως εικόνα δίνει αναμφισβήτητα το βάρος στον καθορισμό της ιδεολογίας από την οικονομία και άρα από την κυρίαρχη (οικονομικά) τάξη.
- Η κρίση σε αυτή την έννοια της ιδεολογίας επέρχεται στο βαθμό που η ανάπτυξη της βάσης απέτυχε να οδηγήσει σε μια νομοτελειακή συνειδητοποίηση των «αντικειμενικών» συμφερόντων της εργατικής τάξης, όπως είχε προβλέψει το «ορθόδοξο» μαρξιστικό σχήμα:

Για παράδειγμα, στον Α' ΠΠ υπερισχύει η εθνική σε σχέση με την προλεταριακή ταυτότητα και η προσδοκία της ταξικής συνείδησης δεν επαληθεύεται. Η θεωρούμενη ως «ψευδής» εθνική συνείδηση υπερίσχυσε του συνθήματος «προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε» (Marx & Engels, 1975: 95) (δηλαδή του ταξικού συμφέροντος).

Η ιδεολογία πάλι σε κρίση (2)

- Το μοντέλο βάσης- εποικοδομήματος και της θέσης της ιδεολογίας εντός του τίθεται σε κρίση πάλι ως προς το ίδιο ερώτημα: ποια είναι η αλήθεια που καθορίζει την ιδεολογία και κατά πόσον αυτή η αλήθεια, ακόμα κι αν είναι τέτοια, βρίσκει πολιτική έκφραση; Ποιοι είναι οι μηχανισμοί που διαμεσολαβούν «βάση» και «εποικοδόμημα»; Μήπως το «εποικοδόμημα», το ιδεολογικό επίπεδο, επικαθορίζει και εκείνο την κίνηση της βάσης;
- «Οι εξαιρετικά πλούσιοι στοχασμοί του Μαρξ επάνω στην έννοια της ιδεολογίας προσφέρουν έτσι μια διφορούμενη κληρονομιά. Από τη μία πλευρά, συνδέουν τις ιδέες, τη συνείδηση και τον λόγο με διαρκείς κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, διαχωρίζοντας έτσι τη θέση τους από ιδεαλιστικές προσεγγίσεις της γλώσσας και του κοινωνικού νοήματος [...] Από την άλλη, τείνουν να θεωρούν τις ιδεολογίες και τους λόγους δευτερεύοντα στοιχεία σε σχέση με πιο ουσιαστικά φαινόμενα, όπως είναι οι νόμοι της οικονομικής ανάπτυξης και της ταξικής σύγκρουσης, παραμελώντας έτσι τη δική τους αυτονομία και υλικότητα» (Howarth, 2008: 127).

Η παρέμβαση του Μανχάιμ

- Αυτό το ζήτημα αναδεικνύεται από τον Καρλ Μανχάιμ, Γερμανό στοχαστή, αρχικά με μαρξιστική οπτική, την περίοδο της δημοκρατίας της Βαϊμάρης.
- Προσπαθώντας να εξηγήσει την άνοδο του Χίτλερ, σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η ιδεολογία, εισάγει ένα διαφορετικό σχήμα: Αντιπαραβάλλει την ιδεολογία στην ουτοπία. Καμία από τις δύο δεν ταυτίζεται με την πραγματικότητα:
 - α. Η ιδεολογία καμουφλάρει/μεταμφιέζει την πραγματικότητα,
 - β. Η ουτοπία παρουσιάζει ένα σχέδιο για μια εναλλακτική πραγματικότητα. Με αυτό τον τρόπο αντιπαρατίθεται και η ιδεολογία στην ουτοπία.
- Ο Μανχάιμ παραμένει στο διαφωτιστικό πλαίσιο με την εξής προσθήκη: η αλήθεια της κοινωνίας δεν είναι δεδομένη και αιώνια, αλλά ιστορική και μεταβλητή (ενδεχομενική, δεν προκαθορίζεται). Παρόλα αυτά, υπάρχει μια αλήθεια, η οποία είναι δυνατόν να εντοπιστεί από τον επιστήμονα, τον ερευνητή, τον κοινωνιολόγο της γνώσης. Άρα το πρόβλημα της εγγύησης του αληθούς και της καταγγελίας του ψευδούς παραμένει.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Το πέρασμα από την ιδεολογία στον πολιτικό λόγο

Το τέλος της ιδεολογίας;

- Λόγω των συνεχών κρίσεων που αναφέρθηκαν, αναπτύσσεται η προβληματική του τέλους της ιδεολογίας, από τα τέλη της δεκαετίας του '50 και μετά. Αυτή έχει συνήθως συντηρητικό πρόσημο, αλλά όχι πάντα.
- Μισέλ Φουκώ [Michel Foucault]: υπάρχει ένα συστατικό πρόβλημα στη σύλληψη της ιδεολογίας και γι' αυτό δε χρησιμοποιώ τον όρο, δε βοηθάει στην σύλληψη των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.
- Το βασικό πρόβλημα του όρου κατά τον Φουκώ:

Η ιδεολογία πάντα αντιπαρατίθεται σε κάτι που υποτίθεται ότι είναι αληθές. Ο Φουκώ θεωρεί ότι το πρόβλημα δε συνίσταται στην σύλληψη κάποιας υπερβατολογικής διάκρισης ψευδούς/αληθούς αλλά στην ιστορική μελέτη των τρόπων με τους οποίους η αίσθηση του αληθούς δημιουργείται και η ιδιότητα του αληθούς αποδίδεται σε λόγους που από μόνοι τους δεν είναι ούτε ψευδείς ούτε αληθείς, αλλά αναγνωρίζονται κοινωνικά και παγιώνονται ως αληθείς ή ψευδείς (Foucault, 1984: 60).

Παραδείγματα

1. Από κοινωνικοπολιτική σκοπιά δεν έχει τόση σημασία αν τα οράματα που βλέπω είναι αληθή ή όχι. Μεγαλύτερη σημασία έχει αν η κοινωνία στην οποία ζω τα αναγνωρίζει ως προφητικά κι αν αποδίδει, ως εκ τούτου, στο λόγο μου μια προνομιακή σημασία. Το θέμα είναι να εξεταστεί μέσω ποιας διαδικασίας συμβαίνει αυτό και πώς πχ διαφοροποιούνται σε αυτή τη βάση διακριτές μορφές κοινωνιών (προνεωτερικές και νεωτερικές).
2. Η φράση «οι Έλληνες είναι τεμπέληδες» παράγει κοινωνικά και πολιτικά αποτελέσματα πέρα από το κατά πόσο είναι αληθής ή ψευδής καθεαυτή. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί στον πολιτικό ανταγωνισμό μιας άλλης Ευρωπαϊκής χώρας όταν εκφέρεται από πολιτικούς ή ΜΜΕ που επηρεάζουν τη δημόσια συζήτηση, εξυπηρετώντας τη δική τους ατζέντα.

Συμπέρασμα: Από την ιδεολογία στο λόγο

Το πέρασμα από την ουσιοκρατική έμφαση της διάκρισης αληθούς/ψευδούς σε ένα άλλο επίπεδο, όπου προσπαθούμε να εντοπίσουμε τους κοινωνικοπολιτικούς μηχανισμούς που καθιστούν κάτι αληθές ή ψευδές, για να εξηγήσουμε πώς αναπαράγονται και νομιμοποιούνται οι σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας, σηματοδοτεί το πέρασμα από την θεωρία της ιδεολογίας στην ανάλυση πολιτικού λόγου.

Διαδικτυακά Βοηθήματα

1. Σημαντική βιβλιογραφική πηγή για τις ποικίλες θεματικές που σχετίζονται με την ανάλυση και την κριτική της ιδεολογίας αποτελεί το περιοδικό *Journal of Political Ideologies*:

<http://www.tandfonline.com/toc/cjpi20/.U4JPIV4rj1o>

Βιβλιογραφία (1)

1. Bell, D. (2000) *The End of Ideology*, 2η έκδοση, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
2. Eagleton, T. (1991) *Ideology*, Λονδίνο: Verso.
3. Foucault, M. (1984) *The Foucault Reader*, Λονδίνο: Penguin.
4. Howarth, D. (2008) *Η έννοια του λόγου*, μτφρ. Σ. Καναούτη, Αθήνα: Πολύτροπον.
5. Mannheim, K. (1997) *Ιδεολογία και ουτοπία*, μτφρ. Γ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Γνώση.
7. Marx, K. & Engels, F. (1997) *Η γερμανική ιδεολογία (πρώτος τόμος)*, μτφρ. Κ. Φιλίνης, Αθήνα: Guttenberg.

Βιβλιογραφία (2)

7. Marx, K. (2013) *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Χρ. Μπαλωμένος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
8. Marx, K. & Engels, F. (1975) *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα : Ηριδανός
9. Ricoeur, P. (1988) *Lectures on Ideology and Utopia*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
10. Stavrakakis, Y. (1997) 'Ambiguous Ideology and the Lacanian Twist', *JCFAR*, 8 & 9, σ. 117-130, διαθέσιμο μέσω:
http://jcfar.org/past_papers/Ambiguous%20Ideology%20and%20the%20Lacanian%20Twist%20-%20Yannis%20Stavrakakis.pdf
11. Zizek, S. (επιμ.) (1995) *Mapping Ideology*, Λονδίνο: Verso.

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: Γιώργος Μαριάς
Θεσσαλονίκη, Χειμερινό Εξάμηνο 2013-2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

